

**Пътища за никъде:
Европейски политики за социално включване на ромите***

Елена Марушиакова¹ & Веселин Попов²

¹ School of History, University of St. Andrews, St. Andrews, Fife KY16 9AR, UK; E-Mail: emp9@st-andrews.ac.uk & Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН; E-Mail: studiromani@geobiz.net.

² School of History, University of St. Andrews, St. Andrews, Fife KY16 9AR, UK; E-Mail: vp43@st-andrews.ac.uk & Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН; E-Mail: studiromani@geobiz.net.

Резюме

През последните години “ромската тема” заема все по-голямо и водещо място в публичното пространство на обединена Европа и съответно ромските политики се оказват сериозно предизвикателство на национално и европейско равнище. Преди да бъдат анализирани обаче съвременните политически дискурси за интеграцията и социалното включване на ромите, задължително е необходимо да се познават добре съществуващите до този момент държавни политики към циганите от пристигането им в Европа през Средновековието до наши дни. Тъй като огромната част от ромите продължава да живее в страните от Източна Европа, от особена важност тук са политиките в държавите, включени след Втората световна война в т.нар. “социалистически лагер”. Анализът на съществуващите основни политически дискурси към циганите/ромите (и най-вече на резултатите от тях) трябва да бъде основата, от която трябва да се изхожда при анализа на съвременните национални и европейски дискурси на ромските политики. На тази основа могат да се обяснят постиженията и неудачите на тези политики, и да се прогнозира техните резултати (или липсата на такива).

Ключови думи

цигани/роми, интеграция, социализъм, европейски политики, екзотизация, маргинализация, социално инженерство

---

* Статията е преработен и допълнен от авторите специално за “Българска етнология” вариант на превод на: Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. 2015. *Social Inclusion*, Vol. 3, Issue 5, pp. 19-31. Doi: 10.17645/si.v3i5.241.

1. Въведение

През последните години “ромският въпрос” все повече привлича вниманието в общественото пространство на обединена Европа и съответно политиките, насочени към ромите, се превърнаха в сериозно предизвикателство на национално и европейско равнище. Все по-голям брой учени, експерти, журналисти, ромски активисти, а вече и някои политици, говорят повече или по-открито за провала на тези национални и европейски политики. Този провал вече стана публична тайна, въпреки че политическите елити продължават да смятат, че е неудобно да се признае открито тази горчива истина. В същото време обаче почти няма проучване, посветено на състоянието на съвременното положение на ромите в Източна Европа, което да не отбелязва силното влошаване на икономическото и социалното им положение през последния четвърт век на преход към демокрация и пазарната икономика, както и значителното увеличаване на междуетническите дистанции, предразсъдъците, скритата дискриминация и откритата публична враждебност към ромите.

В редица интересни анализи на политиките през последните години бе потърсено обяснение защо изначално добрите намерения при реализирането им на практика проправиха пътя към ада. Нито един от тези анализи обаче не е свързан с предишния опит на политиките за приобщаване на циганите/ромите в региона на Източна Европа, където живеят (или живеяха доскоро) преобладаваща част тях. С това не искаме да кажем, че политиките към циганите (както беше тяхното официално наименование) по време на т. нар. “социалистическа ера” в Източна Европа не са били обект на академичен интерес досега. Напротив, има автори, които обръщат внимание не само на политиките за приобщаване на ромите и положението им в миналото, но и във връзка с настоящето (може да се споменат само някои от тях: Bancroft 2005; Guy 2001; Klímová-Alexander 2005; Lemon 2000; Simhandl 2006; van Baar 2011; Vermeersch 2006). Съществуват даже някои опити за анализ на социалните, икономическите и политическите измерения на “циганската маргиналност” при различните видове режими в региона (напр. Varany 2002), но тези анализи са вградени в дискурса на “Студената война” и основната им линия е да сравняват и да контрастират “миналото” и “настоящето” (разделната линия в случая се явяват политическите промени от 1989-90) в Югоизточна, Централна и Източна Европа. Това, което наистина липсва досега, е разкриването на приемствеността на ромските политики в тези двата исторически периода и тяхното въздействие върху самите роми. Невъзможно е да се направи истински научен анализ на съвременните европейски политики към ромите, без да се взема предвид опитът от политиките към циганите през предишния исторически период на комунистическите режими в региона, който имаше решаващо въздействие върху живота и съдбата им. Само чрез свързване и кръстосан анализ

на миналото с настоящето могат ли да бъдат обяснени постиженията и неуспехите на съвременните политики към ромите, а защо не и прогноза, формулирана за техните резултати.

2. Социалистическата епоха

Историческият период, започнал с Октомврийската революция от 1917 г. в Русия, довежда на власт комунистическата партия, а в последствие води и до създаването на Съюза на съветските социалистически републики (СССР). СССР става първата, а за времето си единствената страна в Европа, в която се реализира цялостна държавна политика, целяща обществената интеграция на циганите (за да бъдем исторически коректни, в тази част от статията се използва обозначението ‘цигани’, което е официалното наименование на общността, използвано в историческите извори и документи). Тази държавна политика е прокарвана чрез сложна административна структура от национални/етнически формирания, създавани на различни равнища – съветски републики, автономни републики и области. В същото време обаче значителен брой народи в СССР не получават правото да учредят своите държавни или административни единици, а само възможност да създадат свои обществено-политически и културни организации, и циганите са сред именно сред тях. Това отношение към циганите е предопределено от сравнително малкият им брой (предвид мащабите на СССР), чергарски начин на живот на преобладаващата част от тях, липсата на концентрация на една компактна територия, както и отсъствието на критически минимум от образован елит, който да представлява общността в държавните и административни институции.

Първата цел на новата социалистическата държава по отношение на циганите е тяхното “включване в обществено-полезен труд” и превръщането им в “съзнателни съветски граждани”. За постигането на тази цел в началните години на съветската държава, в духа на новата национална политика, са предприети редица мерки като подкрепа за учредяването на цигански организации, осигуряване на обработваема земя, финансова подкрепа, помещения, работно оборудване, банкови кредити и целеви парични субсидии за създаването на цигански колхози (земеделски кооперативни стопанства) и артели (занаятчийски кооперативни работилници); създадена е азбука (въз основа на кирилицата) на ромския език, масово се публикуват буквари, учебни помагала и разнообразни издания (пропагандно-агитационни материали, популярна литература, авторски текстове, преводи на художествена литература и т.н.) на ромски език, откриват се цигански училища и класове, създава се първият в света цигански театър “Ромен” в Москва, както и множество музикално-танцови ансамбли в цялата страна (Ром-Лебедев 1990; Crowe 1996: 182-186; Деметер et al. 2000: 204-207; O’Keeffe 2013).

Радикална промяна от т.нар. “Ленинска” към “Сталинска” национална политика в СССР (Simon 1979; Suny and Martin 2002) започва с приемането на новата Конституция през 1936 г., и тази промяна рефлектира върху политиката към циганите. През 1938 г. училищата на 16 отделни националности, включително и циганите, са закрити; прекратява се масово издаване на книги на ромски език; разпадат се циганските колхози и артели (Marushiakova and Popov 2008a: 8). Това е ключов обрат в политиката към циганите в съветската държава. До 1938 г. политиката се основава на тяхното третиране като отделен народ, който преди всичко трябва да се развива като етническа общност и като такъв да бъде включен в съветското общество. След 1938 г. водещата парадигма се променя кардинално; казано на съвременен език, “специалната” политика към циганите е заменен от “общата” политика към тях, и те започват да се считат за неразделна част от новото съветско общество, без да им се отделя специално внимание. Това не означава отказ от подкрепа на тяхното развитие като етническа общност, но тази подкрепа се осъществява само в етнокултурен план – развитие на циганската музика и танци (не само на известният театър “Ромен”, но и на множество други цигански музикално-танцови състави), и тази политика продължава чак до разпадането на СССР.

Края на Втората световна война и следвоенните години са време на радикални промени за държавите в Източна Европа. Създава се нова държавно-политическа система, която съгласно нейната собствена фразеология се определя като “социалистическа система”, и се извършват цялостни социални и икономически промени. В тази нова ситуация циганите в държавите от региона, в различни периоди и в различна степен, стават цел на активна държавна политика. Когато говорим за т.нар. социалистически лагер, най-често се счита, че това е една монолитна тоталитарна система, направлявана и контролираната от Москва, която реализира еднакви политики във всички сфери на обхванатите държави. В голяма степен това е наистина така, но съвсем не изцяло. Наистина, общата идеология предполага единство на идеологическо ниво, поне на теория, но на практика нещата далеч не са толкова еднозначни. Всъщност различните страни в Източна Европа провеждат свои национални политики, включително и по отношение на циганите, живещи в тях. На идеологическо равнище, националната политика на всички държави от социалистическата система са базирани на принципите на “марксизма-ленинизма и пролетарския интернационализъм” (според господстващата официална фразеология), но се оказва, че така е само на теория, а на практика всяка държава тълкува тези принципи по свой начин и съответно провежда своя собствена национална политика, обикновено основана на старите етно-национални модели, наследени от предишните исторически епохи (Marushiakova and Popov 2008b: 2).

Общата идеологическа рамка диктува премахването на чергарския начин на живот (дефиниран като “скитнически” и “паразитен”), а също така и на бедността и неграмотността, определяни като част от капиталистическото наследство, което трябва да бъде отречено и променено. Крайните резултати от тези политики са повече или по-малко идентични в социалистическите страни на Източна Европа. Към края на 1960-те и началото на 1970-те години повечето споменати проблеми намират своето решение: циганите чергари вече трайно са уседнали, неграмотността е почти напълно ликвидирана, тревожното здравно състояние е значително подобро, а мизерните жилищни условия са (повече или по-малко) подобро. Следващите стъпки на държавните политики в региона включват все по-пълната гражданска и социална интеграция на циганите в четири основни направления: подобряване на жилищните условия (разсредоточване на съществуващите махали и компактни поселища, разселване и осигуряване на прилични жилища), постигане на пълна работна заетост (в социалистическите страни работната заетост е задължителна), здравеопазване и образование.

За осъществяването на тези цели са прилагани два основни подхода: *общ* и *специален* подход (понякога се прилага и смесване от двата подхода). При общия подход, държавата не прилага специални мерки за социална интеграция на циганите; техните проблеми се решават в рамките на съществуващите общи политики, насочени към цялото население, включително и циганите. При специалният подход към циганите се третира като общност със специфични проблеми, които изискват конкретни мерки за тяхното разрешаване (например специални училища или жилищни програми само за цигани).

Първият подход е характерен най-вече за Съветския съюз, Полша, Източна Германия (официално Германска демократична република), Югославия и Албания, където през целия период към циганите не са прилагани специални държавни програми (с изключение на програмите за усядане на чергарите в Съветския съюз и Полша). Единствената сфера от обществения живот в тези страни, в която официалната политика не е водеща, е по отношение запазването и развитието на циганската етно-културна идентичност, на която се обръща особено внимание, напр. подкрепата на известния театър “Ромен” в СССР, на цигански фолклорни състави на местно ниво в Полша и даже в Албания).

В останалите четири страни, Чехословакия, Унгария, Румъния и България, т.е. там където числеността на циганското население е сравнително по-голяма (и съответно техният относител от общото население), за неговата интеграция се прилага специален подход, но без да се изключват и особеностите на общия подход. За да не се превърнат тези специални мерки в изключителни привилегии за циганите, те понякога дори биват премълчавани. В някои страни (например в България и Румъния) има периоди, в които е изрично забранено въобще

да се споменава да се с за съществуването на цигани или за тях публично се говори в много ограничени размери (Achim 1998: 160-162; Crowe 1996: 223-225; Jurová 1993: 27-29; Kovats, 2001: 338-340; Marushiakova and Popov 1997: 37-39; 2007: 148-149).

Всъщност най-големите неуспехи в политиките на интеграция се проявяват именно в сферите, където се прилага специалният подход. Пример в това отношение е сферата на жилищното настаняване в днешна Словакия и Унгария, където акцентът е поставен върху премахването на т. нар. *осади* или *колонии* (сегрегирани цигански поселища, често пъти отдалечени на километри от най-близкото населено място), а също неуспехът на българската политика насочена към разсредоточването на големите градски *махали* (обособени етнически квартали). В резултат на това в Чехословакия и в България се появяват сегрегирани жилищни блокове, които бързо придобиват отчайващ вид. В Унгария и Чехословакия циганите често се настаняват в исторически къщи в градските центрове, оценени като най-ниска категория жилища, и така в централните части на редица градове се появяват квартали, подобни на гета.

Проблеми създава специалния подход към циганите и техните проблеми също така в сферата на образованието. В Чехословакия се практикува (макар и в ограничени размери) насилственото отнемане на циганските деца от семействата им и настаняването им в интернати; също в Чехословакия, както и в Югославия, много здрави цигански деца са настанявани за обучение в училища за деца със забавено умствено развитие.

В някои случаи, различните аспекти на водената политика към циганите се допълват взаимно с по-общите насоки на националната политика. Например, за да се разрешат жилищните и трудовите проблеми, в Чехословакия държавата насърчава цигани от Словакия да се заселват в Чехия (първоначално в изоставените от немското население региони, а след това в големите индустриални райони; в България, за да се повиши образованието и заетостта на циганите, държавата създава професионални, де факто сегрегирани училища със засилено трудово обучение. В желанието си да намерят окончателно решение на проблемите с циганите, понякога властите прибегват и до някои драстични мерки. Най-добре познат в това отношение е опитът на Чехословакия. Опитвайки се да увеличи дялът на здравото население сред циганите, Министерството на здравеопазването, вдъхновено от т. нар. шведски модел на интеграционна политика (Svenska Regeringskansliet 2014), издава специално постановление, с което финансово се насърчава доброволната стерилизация на жени, родили повече от четири деца с умствена изостаналост. Постановлението е издадено през 1972 г. и е в сила до 1984 г.

В заключение може да се обобщи, че провежданите държавни политики в т.нар. социалистически лагер, независимо от поставените цели, имат доста противоречиви крайни резултати. От една страна, трудовата заетост, здравният статус, образователното равнище и

жилищните условия сред циганите, погледнато в сравнение с предишния исторически период, определено са подобрени, и то значително. Съответно степента на тяхната обществена интеграция също значително нараства и дори се изграждат слоеве от добре образовани цигани, заемащи повече или по-малко добри социални позиции. От друга страна обаче, трябва да се отбележи, че цената на тази интеграция се оказва твърде висока. Много цигани от страните в разглеждания регион не успяват да се адаптират успешно в новите обществени реалности и поемат по пътя на социалната деградация и маргинализация. Показателно е, че тези процеси са най-добре изразени и се усещат най-силно в страни с ясно формулирани и стриктно провеждани специфични политики към циганите, и се наблюдават в много по-малка степен там, където подобни политики са краткотрайни, ограничени или напълно липсват.

Така в крайна сметка се оказва, че обществената интеграция на циганите в страните от социалистическия лагер е определено по-успешна, когато към тях се прилага т. нар. общ подход, насочен към цялостното социално развитие на всички граждани, а не когато в рамките на специалния подход се прилагат специфични политики, насочени само към тях.

3. Съвременност

Повече от четвърт век след “вятъра на промяната”, европейски политици, международни институции и организации, национални правителства и неправителствени организации търсят начини за решаването на множеството проблеми, пред които са изправени циганите във времената на преход от комунизъм към демокрация и пазарна икономика. В публикуваните материали на тези структури за тежкото положение на циганите (вече публично назовавани ‘роми’ с илюзорната надежда, че промяна на название на общността ще промени сериозно тяхната обществена позиция) се обвиняват предишните комунистически режими и провеждат от тях политика към циганите за днешното им състояние (този подход не е оригинален, в миналото комунистите по същия начин обвиняваха за положението на циганите капитализма). Тенденцията беше (и продължава да бъде) да се акцентира върху политиката на бившите комунистически режими в сферата на човешките права. Очакваше се, че възстановяването на човешките права на ромите ще доведе не само до премахване на миналите неправди и ще бъде защита от бъдеща дискриминация, но се предполагаше, че това ще доведе до подобряване на тяхното цялостно положение (Friedman 2014: 3, 15).

В опит да се създаде обща европейска политика по отношение на ромите, бяха осъществени многобройни разнообразни и често противоречащи си дейности, и то не само в областта на човешките права, но и в други сфери. Европейските институции приеха две основни инициативи, насочени към ромите – *Десетилетие на ромското включване* (2005),

първоначално промотирано от мрежата фондации “Отворено общество” и *Рамка на ЕС за национални стратегии за интеграция на ромите 2012-2020* (2011), последвана от приемането на нови (или актуализирани стари) национални стратегии в цяла Европа.

В резултат на тази инициатива бяха изведени приоритетните области на европейската политика за ромското включване (замяната на термина ‘интеграция’ с термина ‘включване’ бе направено за да се обозначи стремежа към активно участие на ромите в процеса). Основните приоритети (трудова заетост, жилищни условия, образование и здравеопазване) всъщност са същите, които бяха и по време на социализма (до голяма степен сходни и на приоритетите в политиката на австро-унгарската империя при управлението на Мария Терезия и Франц Йозеф II за циганите в Централна Европа), като понастоящем са добавени въпросите за равенство между половете, както и борбата срещу дискриминацията и анти-циганизма.

В рамките на тези приоритетни области започва реализирането на различни дейности, които за известно време стават много популярни, и няколко години се радват на активно лобиране, рекламиране и финансиране. В последствие някои от тях са критикувани от страна на учени и представители на гражданското общество, както и от много ромски организации, заради което те тихомълком престават да бъдат подкрепяни и потъват в забравата. В крайна сметка се сблъскваме със ситуация, в която “трябва да признаем, че по-голямата част от средствата, изразходвани от предишната Комисия и средствата на ЕС и държавите-членки, бяха загубени” (Nicolae 2014). Подобен е резултатът и от дейностите на други основни донори, и особено на най-изтъкнатите сред тях, мрежата на фондации “Отворено общество”.

Причините за проблемите и съответно мерки за подобряване на положението се търсят непрекъснато на различни нива. Дълго време като основно причина за фиаското на ромските политики и проекти бе посочвана корупцията, а предлаганите решения бяха под формата на безкрайно писане на препоръки, наблюдения, оценки от гражданското общество (всъщност основно ромски и про-ромски неправителствени организации). Когато всичко това не даде никакъв реален резултат, търсенето на слабите места се концентрира в методите на мониторинг, след което започва ново безкрайно писане на анализи, но не толкова върху самата ситуация, а върху начините за наблюдението и оценяването ѝ. В крайна сметка като една от причините за установените неуспехи бе посочена липсата на ангажираност (и най-вече на отговорност) на ромските организации. Това доведе до настояване за повишаване на ромското участие, на всички нива – от вземането на решения до прилагането на програмите и поректите за интеграция. Отговорността за вземането на решения и последващите неуспехи и днес продължава да се търси на различни нива и се прехвърля от националните държави към наднационални структури и обратно, от националните държави към гражданския сектор, от

гражданския сектор до липсата на политическа воля на основните участници (и особено към националните правителства и местните власти). Успешният модел продължава да се търси също така в опити за промяна на общественото мнение и за създаване на политическа воля при прилагане на мерките за подобряване на положението на ромите.

В допълнение към всичко това, в момента се наблюдава тенденция като причина за неуспехите и обяснение за изхарчените напразно средства да се сочи самата ромска общност и нейната “специфична” култура. Предлаганото решение – колкото и абсурдно да звучи – е призив към самите роми самите те да се променят, ако искат политиките за тяхната социална интеграция да бъдат успешни. Тази тенденция вече се наблюдава на различни нива, дори и европейският комисар по правосъдието и основните права Вивиан Рединг заяви в интервю за Euronews от 16 януари 2014 г., че ромските общности трябва “да бъдат готови да се интегрират и да имат желание да водят нормален живот”, като по този начин “интеграцията на ромите в Европа се измества в дясно като дефиниция, и малцинствата са тези, които трябва да направят необходимите промени, които да доведат до социално сближаване” (Rorke 2014).

В момента сме свидетели на следната ситуация – има ясно формулиран проблем, а именно тревожното състояние на ромското население, и съответно имаме множество предложения за решаване на този проблем, направени от различни заинтересовани страни. Всичко това е последвано от липсата на успешни резултати и наличието на различни оправдания защо европейските политики за ромите не водят до желаните резултати. И едва относително от скоро започнаха да се появяват и друг тип статии, които се опитват да идентифицират “някои фактори, които изглеждат като ключови пречки за развитието на устойчива и успешна политика” за ромите в рамките на европейската политика (Popova 2015).

Всъщност изходната точка на проблема се предопределя от общия идеологически контекст. След като социалистическата система в Източна Европа беше победена в хода на “Студената война”, а западната демокрация излезе привидно победител от тази историческа битка между двата строя, подходът към решаването на ромските проблеми се осъществява преди всичко съобразно опита на водещите западни държави, където обаче циганското население е сравнително доста по-малобройно в сравнение със страните от бившия социалистически лагер, а историята на приобщаването му много по-кратка (и съответно постигната степен на обществена интеграция много по-малко успешна).

От тази гледна точка чергарският начин на живот, който изчезва в Източна Европа за няколко десетилетия след Втората световна война, в страните от Западна Европа се приема за основна структуроопределяща етнокултурна характеристика, присъща на циганите, която трябва да се съхранява задължително и на всяка цена. В някои държави това се случва дори за

сметка на техните основни граждански права – напр. във Франция едва в наши дни (през м. юли 2015 г.) започва подготовката за анулирането на специалните разрешителни за пътуване (“livret de circulation”), които се използват като лични карти от местните цигани и т.нар. “хора на пътя” (Gens du voyage) (L’Assemblée 2015). Уседналият начин на живот, а погледнато в по-общ план, целият опит на социалистическия лагер опит в приобщаването на циганите, както и многобройността на ромското население в Източна Европа, изобщо не са взимани предвид.

Разбира се, цялата ситуация е малко по-сложна, тъй като циганското население в страните от Западна Европа също не е монолитно от гледна точка чергарския начин на живот. Някои цигани от тази част на желязната завеса всъщност са уседнали от векове, напр. в Испания, както и части от живеещите в Португалия, Австрия (провинция Бургенланд), Гърция и т.н.; даже във Великобритания, която се смята за класическата страна на циганите чергари, по-голямата част от тях понастоящем живеят уседнало (Smith and Greenfields 2013). Тези цигани не са били обект на специални политики за усядане и социално приобщаване на чергарите (или са били обект в по-далечно минало, през епохата на Просвещението, какъвто е случаят с Испания и Австрия), но в същото време често пъти не са били в състояние да се възползват от общите условия и политики, напр. в Испания местните цигани (Gitanos) получава пълни граждански права чак след края на франкизма. Съответно в някои страни от Източна Европа (най-вече Румъния) части от циганите продължават през цялата епоха на социализма да водят полу-чергарски (сезонен) начин на живот, като притежават собствени жилища и чергарстват семейно през лятото (такъв бе моделът на чергарстване при т.нар. тракийски калайджии в България). Тези нюанси обаче не променят основната картина и не оказват влияние върху водещата парадигма за циганите като чергари, която доминира в страните на Западна Европа до края на Студената война (Liégeois 1987), и чиито рецидиви се усещат все още и до днес.

Основната причина за цялостния провал на съвременните европейски политики към ромите е погрешната формулировка на проблема, както и пренебрегването на уроците от предишния исторически период в страните от Източна Европа, или казано обобщено, във водещата парадигма, в което бяха поставени ромите през последните две десетилетия.

Първата основна причина за този провал е свързана с определянето на обекта, към когото са насочени европейски и национални политики, или с други думи, с дефиницията на това “Кои са ‘Рома’?” Проблемът тук започва с неяснотата по отношение на самата терминология. През последния четвърт век като политически коректен термин бе определено наименованието ‘Рома’, което всъщност е самоназвание само на част от циганите по света, а именно на живеещи основно в Източна Европа или мигрирали на Запад в близкото минало (Marushiakova and Popov 2016a). На практика обаче най-често се извършва механична замяна

на използваните преди това наименования на различни общности с термина ‘Рома’ (в български вариант ‘роми’, а въпросът за неточността или непригодността на тази, приемана за политически коректна терминология, въобще не попада в дневния ред на европейските институции (и съответно се приема за задължителна даденост от страните-членки на ЕС).

Използваната в днешна обединена Европа терминология всъщност се явява отражение и припокриване на различни исторически и съвременни реалности и обществени възприятия, в резултат на което две различни значения се включени в обобщаващото понятие ‘цигани’ (съответно заменено от определено за политически коректно наименование ‘рома’). Обикновено наименованието ‘цигани’ (в различните му варианти, използвани в Източна Европа, напр. ‘Cikáni’, ‘Cigáni’, ‘Cyganie’, ‘Čigonai’, ‘Čigāni’, ‘Cigányok’, ‘Cigani’, ‘Țigani’, ‘Цыгане’, ‘Цыганы’) се превежда на английски като ‘Gypsies’, включително и в официалната документация на Европейската комисия, Съвета на Европа и други международни институции. Това наименование на Запад обаче се използва за обозначаване на различни по произход и език номадски общности, независимо от техния етноним и тяхната идентичност (Hancock 2010: 95-96), включително даже и за т.нар. “морски цигани” (Sea Gypsies) в Югоизточна Азия. В Източна Европа обаче това наименование има друг, по-различен смисъл, и с него се обозначават потомците на средновековните мигранти от Индийския субконтинент, независимо от техния настоящ майчин език и публично демонстрирана (или даже реално изживявана) етническа идентичност (Marushiakova and Popov 2016a).

Съвсем ясно е, че подходът и политическото решение на проблемите, свързани със ситуацията на различните чергарски общности в Западна Европа, от една страна, и на уседналата (при това в по-голямата си част от векове) етническа общност в Източна Европа, не могат да бъдат еднакви. Въпреки това, когато говорим за провеждани политики, се наблюдават непрекъснати опити тези двата вида общности (различващи се, освен всичко друго, и по степента на тяхната обществена интеграция), да бъдат обединени под един термин, и по този начин да се обоснове общата политика към тях, както и очакваните резултати общи за всички страни-членки (или кандидатстващи за членство) на ЕС. Затова и от страна на прокаращите този подход и съответно общата политика към тези общности в Европейския съюз и Съвета на Европа, са правен многократни опити за решаване на терминологичния въпрос, чрез приемане на една обща дефиниция “Кои са Рома?”. Достатъчно е да се споменат последните (засега) такива опити, за да се придобие представа за липсата на връзка с обективните реалности.

Приетата през 2011 г. *Рамка на ЕС за национални стратегии за интеграция на ромите 2012-2020* дефиниция гласи: “Терминът ‘Рома’ се използва подобно на други политически

документи на Европейския парламент и Съвета на Европа – като обобщаващ термин, който включва група от хора, които имат повече или по-малко подобни културни характеристики, такива като Рома, Синти, ‘Пътуващи общности’ (така се превежда в официалните документи на български ‘Travellers’, макар че, поне според нас, по-добре би било да не се превежда – бел. авт.) Кале, ‘Хора на пътя’ (Gens de Voyage) и т.н., независимо дали са уседнали или не.” (European Commission 2011). Това определение е подвеждащо, тъй като ромите, които живеят в Централна, Югоизточна и Източна Европа, споделят “малко или много еднакви културни характеристики” със околното им население в много по-висока степен в сравнение с общностите от този списък, живеещи в Западна Европа (Marushiakova and Popov 2016a).

Нито по-добро, нито по-прецизно е определението, дадено в *Декларацията за нарастване на анти-циганизма и расовото насилие над ромите в Европа* на Комитета на министрите към Съвета на Европа, приета през 2012 г.: “Терминът ‘Рома’, използван от Съвета на Европа, се отнася до Рома, Синти, Кале и свързани с тях групи в Европа, включително Травелерс и източните групи (Дом и Лом), и покрива широкото разнообразие на тези групи, включително личности, които се самоидентифицират като “Цигани”.” (Council of Europe 2012). Това определение вече прокарва при определяне на това “Кои са Рома?” редица нови критерии от различен порядък – една тенденция, която се запази и разшири и при следващите опити в тази насока. А такива опити не закъсняват, и през 2015 г. САНРОМ (Ad hoc Комитет на експерти по въпросите на Рома към Съвета на Европа) предлага нова, доста по-разгърната и вътрешно диференцирана дефиниция: “Терминът ‘Рома и Травелерс’ се използва от Съвета на Европа за да обхване широкото разнообразие от групи, покриващи работата на Съвета на Европа в това поле: а) Рома, Синти/Мануш, Кале, Каале, Романичал, Бояш/Рудари; б) Балкански египтяни (Египтяни и Ашкали); Източни групи (Дом, Лом и Абдал); и от друга страна, групи като Травелерс, Йениш и населението, описвано под административния термин “Хора на пътя”, както и личности, които се самоидентифицират като “Цигани” (САНРОМ 2015). В търсенето на съдържанието на термина ‘Рома’ се включват и други международни институции, и през същата година Съветът за човешки права към ООН пояснява: “Терминът ‘Рома’ се отнася до хетерогенни групи, чиито членове живеят в различни страни в различни социални, икономически, културни и други условия. По този начин терминът ‘Рома’ не обозначава конкретна група, а по-скоро се отнася до многообразната ромска вселена (sic! – бел. авт.), която се състои от групи и подгрупи, които се припокриват, но са обединени от общи исторически корени, езикови допирни точки и споделен опит на дискриминация от страна на мнозинствените групи. ... Ромските групи са представени също в страните от Централна Азия, където те са познати като Люли. Макар и тези групи да са различни от американски и

европейски роми, те споделят опита на изключването и маргинализацията от местното мнозинствено население.” (Human Rights Council 2015: 3-4).

Това едва ли ще останат последните опити да се определи “Кои са Рома?” от хората, които определят основните насоки в европейските и международни политики за ромите, но така или иначе е напълно ясно, че не може да се очаква съществен напредък в тази посока.

Отговаряйки на изискването за разработка на национални стратегии за интегриране на ромите и следвайки горепосочените примери, в отделните страни от ЕС също се опитват да съчинят своя дефиниция в тази насока, напр. в България: “Следвайки рамката на Европейския съюз (ЕС) за национални ромски стратегии, настоящият документ използва името роми като обобщаващо както за българските граждани в уязвимо социално-икономическо положение, които се самоопределят като роми, така и за гражданите в сходна ситуация, които околното население определя като такива, независимо от начина на тяхното самоопределяне.” (Национална стратегия 2012). Ако се следва тази дефиниция, то тези роми, които не са в уязвимо социално-икономическо положение, не се явяват такива, но за сметка на това, както и да се определят дадени български граждани, ако са в сходна ситуация, те се смятат за ‘роми’.

Както се вижда от предложените дефиниции, в тях се правят безуспешни опити да се подведат под един общ термин общности, обособявани по различни критерии, между които по принцип не е възможно да се намери някаква обща корелация. Тези критерии са следните: а) сходни културни характеристики (този критерий впоследствие е изоставен); б) индийски произход (съобразно този критерий са включени Лом и Дом); в) чергарски начин на живот (съобразно този критерий са включени Травелерс, “Хора на пътя”, Йениш и Абдал, които не са от индийски произход); г) сходен опит на дискриминация, изключване и маргинализация (тук може да включи и българския принос с критерия “уязвимо социално-икономическо положение”). Съобразно този критерий тук могат да се подведат също така множество други, най-различни общности по света – расови, етнически, езикови, религиозни, сексуални и т.н.).

На фона на тези словесни упражнения на европейски и международни политици и чиновници (понякога в тях участват и ромски активисти), вече не изглеждат толкова абсурдни предложенията, отправени от един турски цигански активист, под термина ‘Рома’ да се подведат също така и редица други общности по света, напр. Буракумин (Япония), Бятва/Абатва (Луанда) и Мидгаан/Мадхибав (Сомалия) (Çingenelerin 2009-2010). В този контекст стават ясни и нееднократните препоръки на системата “Отворено общество” към ромите да си сътрудничат активно с организациите на LGBTIQ-общностите, с които те имат сходен опит на дискриминация и изключване, в резултат от които са проведените няколко съвместни публични мероприятия (и реализирани редица проекти в тази насока).

Всички приведени по-горе дефиниции показват също така, че до момента на нивото на европейските (а от там и на редица национални) институции не е ясно “Кои са Рома?”, затова и подходът към тях остава предимно в рамките на утвърдените от векове стереотипи, включително бе осъществена и подмяната на стария английски термин ‘Gypsies’, обозначаващ различни общности с номадски начин на живот, с наименованието ‘Рома’. Това, което наблюдаваме днес е своеобразно продължение на европейските политики от преди 1990 г., които отразяват реалностите в Западна Европа, където в документите на европейски и международни организации от този период, ромите са посочени като номади или население от номадски произход (Rövid 2011: 3). Редица случаи (напр. политиките към ромите мигранти от Източна Европа в Италия и Франция), ясно показват, че водещата линия на предлагани решения за проблемите на тези мигранти са замислени като решения за номадски общности, което съответно води до пълния провал на тези политики. (Marushiakova and Popov 2013ab).

Почти всички европейски документи подчертават хетерогенността на “групите, наречени Рома”, но в същото време европейските политици не успяват да осмислят важността на това разнообразие за провежданите политики (Rövid 2011: 10). Въпросът за използваното определение и какво би трябвало да се разбира под наименованието ‘Рома’ е тясно свързан с проблема за “властта и поставянето на етикети” (Tremlett and McGarry 2013: 5). Всъщност тези терминологични упражнения са прекрасна илюстрация на Пировата победа на Запада над Изтока, тъй като повдигат основния въпрос – дали изобщо е възможно да се реализират каквито и да е успешни европейски и национални политики при положение, че те се базират на стратегии и програми, в които всъщност не ясно кой се явява техния основен обект.

Преминавайки от теория към практика, в старанието си да намерят обединяващ знаменател и да създадат ако не обща, то поне съгласувана европейска политика, в документите на европейските институции се предлага използване на т.нар. “политика, базираща се върху доказателства” като най-подходящата за създаването на общо-европейска представа за предизвикателствата, пред които са изправени ромските малцинства (Tremlett & McGarry, 2013, p. 5). “Базирането върху доказателства” е пряко свързано с понятието “добри практики”, и затова реализацията на различни програмите и проектите на Европейския съюз включва и техен постоянен обмен. Тези “добри практики” обаче са изведени от съвременната реалност (и по-точно от отчетите на реализираните програми и проекти в наши дни), а на успехите или провалите от миналото не е обърнато никакво внимание, нито се взимат предвид различията и разнородността сред ромските общности в различните европейски региони.

Въпросът дали наистина е възможно да има обща стратегия, или поне обща рамка за различните национални стратегии, при общности, които толкова много се различават по своя

произход, начин и условия на живот, езици, културни характеристики и т.н., които са не само вътрешно нехомогенни и се разграничават помежду си, и на пратика са обединени единствено от общия термин, с който се обозначават, остава без отговор на политическо ниво. Може би е изненадващо, но един вариант на отговор може да се намери в предложението на някои ромски активисти от бивша Югославия, които настояват за въвеждането на две европейски ромски стратегии – една за ромите от Балканите и друга за всички чергарски общности от Западна Европа. В този ред на мисли е и настояването на други ромски активисти от Балканите за промяна на цялостния подход към ромските проблеми – от една страна на тях да се гледа като на проблеми на уязвима група, подобно на всички останали уязвими хора, без да се смесват със специфичните ромски проблеми, а от друга страна, да се формулират като важни въпроси за ромите проблемите, свързани с опазването и развитието на ромският език и култура, които биха довели до укрепване и развитие на ромската идентичност.

Вторият, не по-малко важен въпрос е да се изясни същността на целта на европейските политики по отношение на ромите, или казано с други думи, в какъв дискурс трябва да се разглеждат ромите, когато се изготвят и прокарват тези политики. Досегашните европейски политики показват пълно неразбиране по отношение спецификите на ромските общности. Ромите не са херметично изолирана и самозадоволяваща се социална и културна система; те винаги съществуват като неразривно единство в “две измерения” – и като отделна етническа общност, и като съставна част от обществото в съответната нация-държава, в която те живеят от поколения, и на която те са граждани. (Marushiakova and Popov 2011: 54).

Невъзможността да се разбере същността на разграничението “общност – общество” и тяхната взаимосвързаност води до поставянето на ромите в рамките на две основни парадигми, които са тясно свързани помежду си, защото произхождат от разглеждането им през призмата на ориентализма (Marushiakova and Popov 2011: 61). Тези две парадигми могат да бъдат обобщени като *маргинализация* (т.е. разглеждането им като маргинална обществена прослойка) и *екзотизация* (т.е. разглеждането им като екзотична етническа общност).

Когато ромите се разглеждат преди всичко като част от съответна социална структура, от която те са етнически обозначена част, на преден план излизат най-вече проблемите на тяхната обществена маргинализация, разглеждана главно в социално-икономически план. В тази парадигма има многобройните проекти на различни неправителствени организации, реализирани за преодоляване на социалното неравенство, които са последвани от национални програми, а след това и от програми и проекти на Европейската комисия. Водещата концепция при този подход е, че ромите не трябва да се третират като “нормална общност” със своята етническа идентичност и етнокултура, а като силно маргинализирана и до голяма

степен анонимизирана социална категория от населението на дадена страна, която има нужда от постоянно и специално обгрижване и социален патронаж. В трудния период на преход в Източна Европа “ромският въпрос” и ромските проблеми като цяло бързо бяха поставени в руслото на концепцията за социалното неравенство на ромската общност като такава. Затова и в европейските и национални стратегии и програми се използват като ключови понятия като “социално изключени”, “маргинализирани” и “уязвими” ромски общности, които де факто приравняват представата за ромите и за тяхната маргинализация. За да избегнем недоразуменията, бихме искали да подчертаем, че ние по никакъв начин не се опитваме да отречем големите социални и икономически проблеми, пред които са изправени повечето ромски общности. Основните проблеми обаче са другаде, а именно в реалната опасност цялото да бъде заместено с неговата част, т.е. цялата общност да бъде идентифицирана и разглеждана само чрез проблематичните ѝ части, в резултат на което ромите вече няма да бъдат възприемани като етническа общност със своя етнокултура, а изключително и само като тежък социален проблем, възникнал на етническа основа. Логична последица от всичко това ще бъде търсенето на решения за проблемите на ромите по пътя на тяхната асимилация.

Паралелно с основната парадигма на маргинализацията, съществува и другата, която на пръв поглед е нейн антипод, парадигма на екзотизацията на ромите. Когато ромите са разглеждани като отграничена, специфична етническа общност, и когато техните социални измерения и общият социо-културен контекст се пренебрегват, логично се стига до тяхната екзотизация. Според тази парадигма, която е много популярна в Западна Европа (както и в академичните среди), ромската общност се характеризира преди всичко с нейната уникалност и специфичност (най-вече като начин на живот и култура), и тя не трябва да се разглежда и възприема като общност от същия ранг като всички останали етнически общности в Европа. Прехвърлянето на тази екзотизаираща парадигма в сферата на политиката към ромите води до третирането им като общност, която се нуждае от специален подход, който ще подпомогне по-нататъшното съхранение на специфичните особености на ромската етнокултура.

Тези две парадигми на подход към ромите често вървят ръка за ръка и всъщност са двете страни на една и съща монета. Понастоящем в много програми и проекти се наблюдава един шизофреничен модел на комбиниран подход към ромите – като към екзотична етническа общност, която в същото време се явява маргинална част на обществото. Звучи парадоксално, но не е необичайно двата подхода, които на пръв поглед са тотално противопоставящи се един на друг, да бъдат комбинирани и дори да се допълват, особено когато става въпрос за конкретни политики, програми и проекти на държавни и публични структури или на неправителствени организации. Най-красноречивият пример в това отношение е от областта

на образованието. Макар и всички основни стратегически документи на Европейския съюз да провъзгласяват като основен принцип на ромското образование десегрегацията на ромските училища и като основен принцип да прокарат общото образование за ромите, в същото време множество проекти на Европейската комисия подкрепят ромските помощник-учители, училищни медиатори и т.н., или с други думи – различните форми на специалното (и де факто сегрегирало ромските деца) образование при ромите (Russinov 2013: 415-432).

Третият основен проблем в дискурса на ромските политики, е трябва ли тези политики да бъдат част от общите политики (европейски, национални, регионални, локални) или трябва да има отделни, специални политики, насочени единствено към ромите. Този въпрос съвсем естествено възниква веднага от предходния, тъй като дали ромите са третираны като екзотична или маргинална общност, или като нещо средно между двете, изводът е един и същ – необходимо е провеждането на специална политика, насочена само към тях.

В периода на преход и присъединяването към Европейския съюз на повечето от страните в Централна, Югоизточна и Източна Европа, тези държави трябваше да подготвят и приемат национални стратегии или програми за решаването на ромските въпроси, като това бе условие за изпълнение на критериите за членство в Европейския съюз. Под натиска на Запада (в повечето случаи с осигурено финансиране и експертна помощ) такива стратегии и програми бяха подготвени, но макар да са съобразени със спецификите на отделните страни, всички те са изготвени изцяло в дискурса за специалната политика спрямо ромите (вж. Guy 2001).

Ситуацията обаче се промени драстично след присъединяването на повечето от страните в Централна, Югоизточна и Източна Европа и премахването на визовите (и най-вече на трудовите) ограничения. Масовата миграция на роми от новоприсъединените се страни и неспособността на Западна Европа да се справи с тази миграция (това особено се отнася за Италия и Франция, но в по-малка степен също и за други западни държави) показват ясно, че специалните политики, прилагани към западните “цигани” (Синти, Мануш, Романичал, Кале, Каале) и общностите, водещи (или в повечето случаи водили в миналото) чергарски начин на живот (Травелерс, Йениш, Каминанти, Татаре, и т.н.), приложени върху източно-европейските роми мигранти не само че не допринасят за тяхната интеграция, но напротив, тези политики силно дискредитират техния публичен имидж (van Baar 2015) и водят до маргинализация и десоциализация на значителна част от тези роми мигранти (Marushiakova and Popov 2013ab).

Нещо повече (и по-важно), провалът на западните модели на подход и конкретни политики към ромите-мигранти в страните от Западна Европа рефлектира много по-силно на Изток, където неприемашите ромите да бъдат “привилигировани” чрез специални политики и проекти, получиха “необорим” (поне в техните очи) аргументи против Запада – щом толкова

много искат от нас да ги интегрираме и толкова добре знаят как да стане това, нека да не прехвърлят отговорността върху нас (и да не ни ги връщат обратно, както стана при случая с мигрантите роми във Франция), а да си ги вземат при тях и те самите да си ги интегрират.

Една от непредвидените последици на тези специални политики е нарастването на ксенофобските и расистки нагласи спрямо ромите, тъй като прилаганите политики се тълкуват от местното население в съответните страни като специални привилегии за тях (Vermeersch 2012: 120). Прилаганите специални социални политики на практика водят не до интеграция, а до по-нататъшна стигматизация на ромите, и по този начин не само не решават проблемите, а по-скоро ги разширяват и задълбочават.

Независимо от очевидните му недостатъци, специалният подход остава заложен и в споменатата вече общоевропейска *Рамка на ЕС за национални стратегии за интеграция на ромите 2012-2020*, според която “националните, регионалните и местните политики за интеграция се фокусират върху ромите по ясен и конкретен начин, и отговарят на потребностите на ромите с изрични мерки за предотвратяване и компенсиране на пречките, с които те се сблъскват” (European Commission 2011). Акцентът върху специалните политики остава и в насърчаването на “изричния, но не изключващ подход” към ромите (Vademecum 2011) като един от общите основни принципи за тяхното приобщаване. *Изричният* (т.е. специалният) фокус върху ромите обаче на практика води до тяхното стигматизиране и изолиране от всички останали граждани, към които той не се прилага. Преодоляването на съществуващото (а бихме добавили и все по-нарастващото) разделение между ромите и околното им население се очаква да се осъществи чрез принципа на медиацията, върху който са изградени специалните съвместни инициативи на Съвета на Европа и Европейската комисия, като ROMED и ROMACT. Този принцип се прилага изключително и само към ромите, но не и към други малцинства в Източна Европа, и съобразно него, специално обучени роми трябва да се привличат за медиатори към общността в сферата на трудовата заетост, образованието, здравеопазването и т.н., и така ромите отново биват стигматизирани като специално отграничена и обособена общност от останалото население в страните, където те живеят.

Този подход вече доведе до ситуации, при които дори програмите и проектите, които концептуално не са насочени към ромите, се тълкуват като “програми за роми” от останалото население. Най-силен пример са изгражданите по тези програми социални жилища (т.е. жилища за социално слаби граждани), макар че различната етническа принадлежност на настаняваните в тях очевидно не може да се изключи, даже и теоретично. Програми за изграждане на социални жилища с европейско финансиране обаче често пъти публично се представят от политиките (включително в своите отчети пред Европейската комисия) и

медиите като “жилища за роми” – дискурс, който само засилва анти-циганските нагласи в обществото, а като резултат тези програми самите роми се отново стигматизират и сегрегират.

4. Дискусия

През последните години се появило множество публикации, в които се дава оценка на държавните политики спрямо ромите по време на т.нар. социалистически период, като тези оценки засега остават в дискурса на “Студената война”. Държавните политики към ромите в страните от Централна, Югоизточна и Източна Европа като цяло, както и нейните конкретни проявления, се разглеждат като едно от многобройните престъпления на тоталитарните режими в региона. Подтискането и отричането на етническата идентичност на ромите в стремеж към тяхната асимилация, както и приписването им на по-нисък социален статус, продължават да се считат за едни главните грехове на предишните режими. Днес, от гледна точка на идеологическите клишета, е трудно да се намери обективен и всеобхватен анализ на тези държавни политики в тяхната цялостност и навъздействието им върху самите роми. В хода на историята много народи, които живеят в състава на чужди етнически нации, преминават от социална интеграция към асимилация (като естествен процес или като резултат от определена държавна политика). Следвайки логиката на този модел (който обаче по никакъв начин не е всеобхватен и универсален) и прилагането му към ромите, всяка държавна мярка в “социалистическия лагер”, насочена към социалната интеграция на циганите, може да бъде разглеждана като целенасочена стъпка от общата асимилационна политика.

Един обективен анализ на държавните политики към циганите през този период в страните от региона обаче изисква специфичен подход, съобразен с конкретната ситуация във всяка отделна страна. Много обстоятелства трябва да се вземат предвид, а сред тях и мястото на циганите в контекста на националната политика в отделните страни, от там и съотношението между общата и специалната политика към тях. Последното пояснение е особено важно и необходимо, тъй като циганите никога не са били основна цел на националната политика в която и да е социалистическа страна от региона по това време (за разлика от други малцинствени общности, различни в отделните страни), и те винаги са били разглеждани като по-малко значим проблем. Затова и подходът към тях е зависим от общите стратегически цели на националната държавна политика, дефинирани съобразно ситуацията в дадена страна.

Анализирайки положението на ромите преди т.нар. социалистическата епоха и времето след след нея, става ясно, че успехите от политиките към тях в страните от социалистическия лагер са заслуга преди всичко на цялостното обществено развитие на общия обществен контекст и провежданите общи държавни социални, образователни, културни и т.н. политики

(т.е. политики, валидни за всички граждани, включително и за ромите), и в много по-малка степен благодарение на специалните политики, насочени конкретно (и единствено) към ромите. Може даже да се обобщи, че всъщност тези специални политики (или по-точно по-голямата част от тях) и последствията от тях се явяват основният източник на проблемите, с които ромите се сблъскват в наши дни, след краха на комунистическите режими в региона.

В наши дни, в условията на демокрация и пазарна икономика, животът на ромите в бившите социалистически страни в преобладаващата си част се характеризира с тежки жилищни условия, липса на постоянна трудова заетост, влошено здравеопазване, проблеми с образованието, нарастваща неграмотност и много други тежки социални недъзи. В много случаи сегашната им ситуация напомня за времето преди социализма, и затова нерядко може да се чуе (включително и от самите роми), че през годините на прехода (след 1989-90 до наши дни) те са се върнали половин столетие назад в своето развитие.

Обикновено “новото време” се противопоставя на предишната епоха, или с други думи “времето на демокрацията” се противопоставя на така нареченото “време на комунизма”. Между тези две исторически епохи, специално по отношение на държавните политики, насочени към социалната интеграция на ромите, обаче съществува ясна последователност и приемственост. Наистина, съществуват големи различия в използваната идеологическата аргументация и фразеология, но и в двата исторически периода основната цел на държавните политики е социалната интеграция и приобщаването на ромите, съсредоточена е основно върху едни и същи приоритетни области: осигуряване на трудова заетост и подобряване на жилищните условия, здравеопазването и образованието. Затова и дейностите, планирани и осъществени в наши дни, както и конкретните дейности, насочени към решаването на проблемите на ромите (включително новите европейски стратегии, програми и проекти), всъщност се оказват до голяма степен добре познати от близкото минало. Всъщност основната разлика, съществуваща между социалистическите политики за интеграция на циганите в миналото и съвремените общоевропейски политики за приобщаване на ромите, е видимият превес на общите политики в миналото и акцентът на специалните в наши дни.

Политиките към ромите заемат своето място в сложния обществено-политически контекст на трудния период на преход, през който преминаха бившите социалистически страни, характеризиращ се с развитието на процеси на масово отчаяние заради загубата на икономическата стабилност и социална сигурност, съществували в миналото, както и заради провалилите се всеобща надежди за просперитет и достойнство, свързвани с промяната на политическата система и влизането в новия, могъщ и богат Европейския съюз. В европейската история, в сходни критични обществено-икономически ситуации, ролята на основния

виновник за провалите на обществото обикновено се приписва на различните малцинствени общности. В условията на преход в страните на Централна, Югоизточна и Източна Европа, когато новата обществено-икономическа и политическа система наново трябваше да се изгражда, на фона многобройните и все по-видими проблеми в самия Европейски съюз, в позицията на “изкупителна жертва” бяха поставени “циганите” (макар и под името “роми”), а масовите анти–циганските нагласи обхващаха широки обществени слоеве.

Масовите предразсъдъци и като цяло негативното (повече или по-малко ясно изразено) отношение към циганите в целия регион не са нещо ново, но те бяха значително смекчени през предишния исторически период. В страните от социалистическия лагер беше невъзможно, дори немислимо да се демонстрират публично анти-цигански нагласи под каквато и да е форма (и особено в контролираните от партията/държавата медии). Принципът на т. нар. пролетарски интернационализъм, доминиращ на официално идеологическо ниво, изключваше демонстрация на каквато и да е форма на расова и етническа дискриминация към която и да е общност, като расизма и дискриминацията бяха представяни като белег на “загниващия” капитализъм. Резултатите от тази политика не трябва да бъдат надценявани, тъй като анти-циганските обществени нагласи не изчезват през епохата на социализма и макар да не биват публично изразявани, те продължават да съществуват в латентна форма, за да се проявят в още по-уродливи форми отново в наши дни (Marushiakova and Popov 2016c).

С промяната на обществените условия в годините на преход в Централна, Югоизточна и Източна Европа, в търсенето на демокрацията, разбирана като “свобода без граници”, тези анти-цигански нагласи не само получават неограничени възможности за публична изява, но значително се разрастват и задълбочават, достигайки нови, небивали до този момент висоти в цялата история на региона. За разлика от предходната епоха, когато публичното пренебрегване на основните идеологически норми е немислимо и би довело до незабавно наказание за провинилите се, липсата на последствия от страна на ЕС, както и от национални правителства, по отношение на откритата анти-циганска реч на омразата и анти-ромските действия, създават убеждението, че всяка форма на анти-циганизъм ще остане безнаказана.

Нещо повече, в годините на преход в общественото съзнание постепенно възникват нови масови анти-цигански предразсъдъци и стереотипи. Една от най-разпространените такива масови обществени представи е тази, че ромите са малцинствена общност, която незаслужено се радва на редица привилегии, недостъпни за мнозинството. Въз основа на този стереотип, ромите днес са възприемани като общност, която не само, че паразитира на гърба на обществото, но е и насърчавана и подкрепяна да прави това от европейските институции и множество чужди фондации (и на първо място от системата “Отворено общество”). На ромите

се гледа като на общност, която се изхранва благодарение на социалните помощи и детски надбавки и към която са насочени множество програми и проекти; приема се като несъмнена даденост, че ромите получават огромни средства (от държавата и особено от чужбина), с които в последствие злоупотребяват ромски “босове” (каквото и да означава това), и които се занимават с много и най-различни престъпни дейности. Обществеността категорично вярва, че “циганите” им е дадено право да не спазват националните закони, да нарушават обществения ред и да не изпълняват своите граждански задължения; на тях им е разрешено от националните държавите (задължени за това от европейските директиви от Брюксел) да се ползват от специални привилегии и да бъдат обществени паразити. Определена заслуга за тези нови публични стереотипи имат медиите, които в допълнение на горепосоченото редовно и от години лансират и апокалиптични псевдо-демографски проучвания, предсказващи “циганизацията” на съответните държави в региона (особено тези, в които ромите са сравнително висок процент от населението им), т.е. постепенното намаляване и в недалечното бъдеще изчезването на етническото мнозинствено население заради високата разждаемост на ромите, и представянето им като заплаха за съществуването на националните държави. В някои от страните в региона тоталното разочарование от цялата политическа класа довежда до твърдото убеждение в широки маси от населението, че местните политици са избирани благодарение на купения ромски избирателен вот. Негативният обществен имидж на страните от Централна, Югоизточна и Източна Европа на Запад се обяснява с масовата миграция на ромите към страните на Западна Европа (било за да развият там криминални дейности, било да живеят от социалните помощи). Така в крайна сметка ромите се превърщат в идеалното извинение както за “отсрочената мечта за ЕС” (Sigona and Trehan 2011) така и за провалите в прехода и в европейската интеграция на Изток.

Политическите елити в страните от Централна и Югоизточна Европа често използват посочените нови масови обществени стереотипи за специалната привилегирана позиция на ромите като прикритие на собствените си неуспешни усилия (или по-скоро имитация на такава) за решаване на реалните проблеми на ромската общност, оправдавайки политиката си за социална интеграция на ромите като резултат от външен натиск от страна на ЕС, САЩ и многобройните международни организации и институции. Приетата от всички държави-членки *Рамка на ЕС за национални стратегии за интеграция на ромите* (2011 г.), която ги задължава да разработят националните си стратегии за решаване проблемите на ромите, заедно с всичко останало, на практика затвърждава убежденията в масовото обществено съзнание, че ромите продължават да се радват на специална, привилегирана позиция.

Обобщавайки казаното по-горе, може да се твърди, че ескалиращата траектория на анти-циганските публични нагласи и масови стереотипи в страните от Централна и Югоизточна Европа през последните две десетилетия предполага може би неочаквания, дори привидно парадоксален извод, че “изричните, но и изключващи” политики, насочени към ромите, независимо от добрите намерения, са довели и ще доведат в бъдеще до резултати, които противоречат на очакванията, ако тези политики не бъдат приложени с внимателно обмисляне за цялостното им обществено въздействие. В резултат на европейските политики за социално приобщаване на ромите, погрешното схващане за специалните им привилегии става основата, върху която се преосмислят и развиват масови анти-цигански публични нагласи, които остават трайно в общественото съзнание като оправдание за всички неуспехи в преходния период **и** в новите европейски реалности. Този нов стереотип на практика е храна за многобройните открито (или не толкова) националистически партии в цяла Европа през последното десетилетие, водещ до укрепването и на общите анти-европейските настроения.

Така в крайна сметка се оказва, че колкото повече политики, програми и проекти, насочени към ромите, се реализират, толкова по-тежки са негативните обществените нагласи срещу тях. В тази ситуация всички *изрични* дейности са предварително обречени на неуспех. Този извод не трябва да се възприема като аргумент срещу позитивните дейности по отношение на ромите. Задължително е обаче, преди да се прилагат тези политики, те да се анализират много внимателно и във всяко отношение, както и да се съпоставят с резултатите от предишни подобни политики, като се започне от “социалистическата ера”, с всичките ѝ предимства и недостатъци. Необходимо е да се обмислят внимателно всички възможни последици от новите стратегии (както по отношение на самите роми, така и по отношение на цялото общество). Специалните ромски политики и проекти, независимо дали на европейско, национално, регионално или местно ниво, трябва да бъдат ясно определени и много внимателно реализирани, за да се избегнат всички възможни обществени негативни последици (включително и върху самите роми).

Единствената сфера, където *изричния* подход не води до никакви негативни ефекти, е подкрепата на ромската идентичност в нейните различни измерения, напр. език, етнокултура, фолклор, музика, изкуство и т.н. Политики и проекти в тази насока (макар и в сравнително ограничен размер) са необходими за съхраняването, поддържането и развитието на ромския език и етнокултура, т.е. те в крайна сметка спомагат за развитието на ромската етническа идентичност и гражданското самочувствие на ромите. Подобно мнение наскоро изрази в открито писмо и един активист, ром от България: “Разбирам, че РНСИ [*Рамка на ЕС за национални стратегии за интеграция на ромите 2012-2020*] е създадена като знак за добрата

воля и намерения на Европейската комисия за да *интегрира* ромите и да се опита да подобри техният живот. Но аз всъщност не чувствам необходимостта да бъда *интегриран* или *социално включван* – не че съм анти-социално създание – от никого. Просто чувствам необходимостта моят език, култура и история да бъдат признати и приети като равнопоставени. ... Надявам се, че ще спрете да ме наричате *маргинален* в усилието си да ми помогнете.” (Stoyanov 2015). Като цяло възможността ромите да получат подкрепа за развитието на своята етнокултура чрез европейски политики и проекти е може би единственото нещо, което въпреки масовите анти-цигански нагласи едва ли ще предизвика (или поне няма да предизвика в толкова висока степен) негативни обществени реакции и имат шанс да постигнат успех, без да имат отрицателни обществени ефекти.

5. Заключение

Политиките по отношение на ромите в двата исторически периода – социализъм и пост-социализъм – показват определена приемственост, макар да са изградени върху различни идеологически основи и заради това обикновено те са определяни като противоположни и противопоставяни. Основният въпрос обаче не трябва да бъде как съвременните политически дискурси за ромите се съотнасят с официалните социалистически дискурси за циганите, защото в крайна сметка те са доста сходни. Независимо от дискурсите, от човешка гледна точка, за самите роми много по-важно е какви са резултатите от споменатите политики, отколкото какви са били техните идеологически основи, мотиви и цели. Да се отговори на въпроса за параметрите на сравнимостта на резултатите от тези политики в двата периода е доста трудна задача. По-важно обаче е да се отговори на въпроса, какво точно ще бъде сравнявано. В случая може да се изходи от приоритетните области на националните политики през двата разглеждани периода. Ако сравняваме резултатите в рамките на четирите основни приоритета в ромските политики (трудова заетост, жилищни условия, образование и здравеопазване, залагани в ромските политики в миналото и в наши дни), общата картина ще бъде доста двусмислена, а в някои отношения даже противоречива.

В сферата на трудовата заетост в годините на социализма, при ромите съществува пълна (или почти пълна) заетост (както бе отбелязано по-рано, по това време да бъдеш безработен е незаконно и недопустимо), докато в наши дни нивата на безработицата сред ромите са твърде високи (във всеки случай много по-високи от средната безработица в съответните страни, в които те живеят), включително и често срещаната непостоянната (сезонна) трудова заетост.

Доста сходна е и ситуацията в здравеопазването, където основните здравни показатели при ромите понастоящем са много по-ниски в сравнение с предходния исторически период

(както и в сравнение с околното им население); освен това в бившите социалистически страни днес голяма част от ромите въобще са отпаднали от здравно-осигурителната система.

В областта на образованието, по време на социалистическия период неграмотността, която обхваща почти изцяло ромско население през предишната историческа епоха (до края на Втората световна война), е напълно изкоренена; в днешно време числеността на неграмотните роми се увеличава значително; има рязко увеличение на процентите на отпадналите от училище, както и има ромски деца, които са изначално изключени от училищната система. От друга страна обаче, все повече млади роми постъпват във висши учебни заведения.

В сферата на жилищните условия сравнението на двата периода води до противоречиви изводи. Неуспехът на някои от бившите социалистически държави (Чехословакия, Унгария, Румъния и България) да завършат своите програми за премахване на сегрегирани цигански поселища и квартали не е преодолян и до днес; към днешна дата постоянно възникват много нови и незаконни квартали; наблюдават се и сравнително новия проблем с бездомността (да бъдеш бездомен в годините на социализма е незаконно); само в отделни случаи (напр. на места в Словакия) част от жилищните условия в някои изолирани селища са подобрили.

Както вече се каза по-горе, по отношение на своето съдържание провежданите политики към циганите през социалистическата епоха са доста сходни с настоящите европейски и национални ромски политики. Основната разлика между тях се дължи на обстоятелството, че през предходния исторически период тези политики са изпълнявани под контрола на тоталитарната държава, което изключва възможността за обществено неодобрение и съответно неприемането на тези политики от мнозинството. По този начин, поне от днешна гледна точка, социалистическите политики изглеждат много по-ефективни и успешни.

Най-важното (но за съжаление всъщност и единственото) предимство на новата епоха са конституционните и правни рамки и инструменти, които гарантират основните човешки и малцинствени права на ромите (отделен въпрос е доколко те остават само на хартия). Някои автори добавят като предимство на новото време и “удовлетворението от дългоочакваното признаване на тяхната етническа идентичност” (Guy 2001: XV), но това не е съвсем точно, защото отричането (или забраните за публично демонстриране) на циганската идентичност е било по-скоро на ниво отделни изключения (България, Румъния, донякъде Чехословакия) в страните от бившия социалистически лагер. Конституционните и правни гаранции, които донесе новото време, премахна съществуващата (реална или по-често потенциална) опасност от принудителна асимилация, осигури свободата на ромите да изразяват публично своята етническа идентичност и им даде възможност да поддържат и развиват своя език и етнокултура. За съжаление, както вече е отчетливо видимо от дистанцията на времето

“ромите са сред най-големите губещи в прехода от комунизъм след 1989 г.” (Wolfensohn and Soros 2003). Нещо повече, пълното отричане прави невидимо всичко постигнато през периода на социализма за обществената интеграция на ромите, а отчайващите резултати – социалното изолиране и дезинтеграция на ромите протичащи днес са ясно видими в новите обществени реалности в целия регион. Процесите, произтичащи от съвременните политики, водят до доминиране на масовите анти-цигански обществени нагласи, които намират широко отражение в медиите, а това неизбежно обезсилва провежданите ромски политики. Тези процеси до голяма степен обезмислят предимствата, които “новото време” е донесло на ромите (напр. какъв е смисълът да имаш законово гарантирани права, които не можеш да реализираш). Ето защо днес отново сме свидетели на нарастващ брой роми, които избягват да демонстрират своята ромска идентичност, за да избегнат масовите анти-циганските нагласи.

Цялостното развитие на европейските ромски политики понастоящем вече доведе до ситуация, в която независимо от това какви политики, програми и проекти ще бъдат прилагани, всички те няма да решават, а напротив, само ще изострят проблемите. По всичко изглежда, че е достигнат пределен момент, в който вече няма решение, а всяка следваща стъпка е обречена неминуемо да бъде погрешна.

През последните години някои ромски активисти се опитват да анализират резултатите от съвременните ромски политики в търсене на изход от тази ситуация. Навярно най-впечатляваща в тази насока бе публичната акция на група млади роми, които по време на поредната среща по ромските въпроси с представители на Европейската комисия в България през 2011 г. поискаха прекратяването на всички европейски програми и проекти за ромите и издигнаха огромни плакати с надпис: „Европа, спри финансирането на ромското изключване”. Подобно искане бе формулирано и от известния ромски активист Николае Георге (починал през 2013 г.), който в посмъртно публикуван текст (който е своего рода негово политическо завещание), препоръчва: “Проектите за роми, финансирани от структурни или регионални фондове за развитие, трябва да бъдат спрени за известно време ... за да преценим какво всъщност се случва с тези проекти.” (Gheorghe 2013: 47).

Настоящата европейска политика на ромското включване остава в ситуацията на Параграф 22. Съществува порочен кръг от проблеми, които трябва да бъдат решени; за да се случи това обаче е необходимо да се въведе специална политика за приобщаване; такава политика обаче на практика стигматизира ромите и ги изолира още повече. Реално погледнато, очевидно е, че европейските политики, програми и проекти ще продължат и в необозримото бъдеще, защото много институции (европейски, национални, регионални местни власти) и организации са заинтересовани в това. Въпросът е какво трябва да се направи, за да се спре трайното

влошаване на ситуацията, да се избегне повторението на грешките и да се сложи край на съвременното социално инженерство, чрез което се правят опити да създаде една едновременно екзотична и маргинална общност, която трябва да бъде постоянно обгрижвана, обобщено дефинирана с термина 'Рома'. Световната история предлага достатъчно примери за последиците от социалното инженерство, изградено на базата на определени, идеологически обосновани идеи. Няма никаква необходимост от повторното потвърждение на афоризма, че единственият урок от историята е, че никой се учи от нея, и този път потвържданието на този афоризъм явно ще бъде за сметка на ромите. Изходът е да се прекъсне порочният кръг, при който на ромите се гледа като към социално маргинална или/и екзотична общност, чието успешно социално приобщаване изисква специални политики, а отношението към тях трябва да бъде като към всички останали граждани на националните държави и ЕС.

Имайки предвид възможността за едно такова решение (колкото и малка да е тя), бихме искали да цитираме буквално думите на един от нашите стари ромски приятели, който преди около две десетилетия каза за тези, които работят в областта на ромската политика: "те просто трябва да разберат, че ние сме нормални хора като всички останали, и да спрат да гледат на нас като на извънземни". Ние няма какво повече да добавим към това.

6. Послепис

Извън обхвата на тази статия бе оставен напълно съзнателно може би най-важният въпрос, свързан с миналите и настоящите политики за обществена интеграция на ромите, а именно активното участие на самите роми в тях. Всъщност по-точно е да се каже, че не е разгледан въпросът за трансформирането на ромската от пасивен обект в активен субект в процесите на социално приобщаване (което обаче дълеч не е същото като лозунга, който често се повтаря от някои ромски активисти през последните две десетилетия "нищо за нас без нас"). Този въпрос е прекалено обширен, за да бъде включен тук, и е твърде важен, за да бъде просто споменат накратко, и ще бъде сериозно разработен в друго, отделно изследване.

Литература

Achim, V. 1998. Tiganii in istoria Romaniei. București: Editura Enciclopedica.

European Commission. 2011. An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020. < http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma/eu-framework/index_en.htm > (18 August 2017).

Bancroft, A. 2005. Roma and Gypsy-Travellers in Europe: Modernity, Race, Space and Exclusion. Aldershot: Ashgate.

- Barany, Z. 2002.** The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics. Cambridge: Cambridge University Press.
- CAHROM. 2015.** Ad hoc Committee of Experts on Roma issues (CAHROM). 9 CAHROM Meeting. Strasbourg, 27–29 May 2015. <<https://rm.coe.int/16803061e5>> (18 August 2017).
- Çingenelerin Sitesi / The web page of Gypsies. Dünya 2009–2010.**
<<http://cingeneyizenglishn.blogspot.co.uk/2013/12/dunya-2009-2010.html>> (18 August 2017).
- Council of Europe. 2012.** Declaration of the Committee of Ministers on the Rise of anti-Gypsyism and Racist Violence against Roma in Europe. Adopted on 1 February 2012.
<[https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=Decl\(01.02.2012\)&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383&direct=true](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=Decl(01.02.2012)&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383&direct=true)> (18 August 2017).
- Crowe, D. 1996.** A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. New York: St. Martin's Griffin. (2nd ed.)
- Деметер, Н., Бессонов, Н. & В. Кутенков. 2000.** История цыган. Новый взгляд. Воронеж: Институт этнологии и антропологии РАН. [Demeter, N., Bessonov, N., and V. Kutenkov. 2000. Istoriya tsygan. Novyi vzglyad. Voronezh: Institut etnologii i antropologii RAN.]
- Friedman, E. 2014.** The situation of Roma between human rights and economics. ECMI Issue Brief, No. 31, 1-27.
- Gheorghe, N. 2013.** Choices to be Made and Prices to be Paid: Potential Roles and Consequences in Roma Activism and Policy-making. In: Guy, W. (Ed.) From Victimhood to Citizenship: The Path of Roma Integration. Budapest: Kossuth Kiadó, 41-100.
- Guy, W. (Ed.) 2001.** Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Hancock, I. 2010.** Danger! Educated Gypsy. Selected Essays. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Human Rights Council. 2015.** Report of the Special Rapporteur on minority issues, Rita Izsák. United Nations. General Assembly. Human Rights Council. Twenty-ninth session. Agenda item 3: Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development. 11 May 2015.
<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session28/Documents/A_HRC_28_64_Add_2_SPA.doc> (18 August 2017).
- Jurová, A. 1993.** Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. Košice: Goldpress.
- Klímová-Alexander, I. 2005.** The Romani Voice in World Politics: The United Nations and non-State Actors. Aldershot: Ashgate.

- Kovats, M. 2001.** Hungary: Politics, difference and equality. In: Guy, W. (Ed.) Op. cit., 333-350.
- L'Assemblée vote la suppression du livret de circulation pour les gens du voyage. Le Monde, 10.06.2015. <http://www.lemonde.fr/societe/article/2015/06/10/l-assemblee-vote-la-suppression-du-livret-de-circulation-pour-les-gens-du-voyage_4650732_3224.html> (18 August 2017).
- Lemon, A. 2000.** Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism. London: Duke University Press.
- Liégeois, J.-P. 1987.** Gypsies and Travellers. Strasbourg: Council for Cultural Cooperation.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 1997.** Gypsies (Roma) in Bulgaria. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2007.** Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung in Bulgarien (1919–1989). In: Zimmermann, M. (Ed.) Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts. Beiträge zur Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Stuttgart: Franz Steiner, 125-156.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2008a.** Soviet Union before World War II. In: Information Fact Sheets on Roma History. Strasbourg: Council of Europe. <http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoCulture_en.asp> (18 August 2017).
- Marushiakova, E. and V. Popov. (2008b).** State policies under communism. In: Information Fact Sheets on Roma History. Strasbourg: Council of Europe. <http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoCulture_en.asp> (18 August 2017).
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2011.** Between Exoticization and Marginalization: Current Problems of Gypsy Studies. In: Behemoth. A Journal on Civilisation, No. 1, 51-68.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2013a.** Roma Migrations vs. Gypsy Nomadismus. In: Schrammel-Leber, B. and B. Tiefenbacher (Eds.) Romani V. Papers from the Annual meeting of the Gypsy Lore Society, Graz 2011. Graz: Grazer Linguistische Monographien, 113-134.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2013b.** Two patterns of Roma migrations from Southeastern Europe. In: Dimitrova, T. and T. Kahl (Eds.) Migration from and towards Bulgaria. Berlin: Frank and Timme, 227-244.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2016a.** Who are Roma? In: Marushiakova, E. and V. Popov (Eds.) Roma Culture: Myths and Realities. München: Lincom Academic Publishers, 7-34.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2016b.** Roma Culture: Problems and Challenges. In: Marushiakova, E. and V. Popov. (Eds.) Roma Culture: Myths and Realities. München: Lincom Academic Publishers, 35-64.
- Marushiakova, E. and V. Popov. 2016c.** Súčasný anticigánizmus vs. integrácia Rómov. / Current Antiziganism vs. Roma Integration. In: Facuna, J. and R. Lužics. (Eds.) Spolu s Rómami dosiahneme

- viac. / Together with Roma, we will achieve more. Bratislava: Štátny pedagogický ústav, 155-164.
- Национална стратегия. 2012.** Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012 – 2020). Приета с Решение на Народното събрание. Държавен вестник, бр. 21 от 13 март 2012 г., 13-23.
- Nicolae, V. 2013.** We are the Roma! One Thousand Years of Discrimination. London – New York – Calcutta: Seagull Books.
- Nicolae, V. 2014.** Between a Rock and a Hard Place: The New Commission and the Social Inclusion of Roma. <<http://valeriucnicolae.wordpress.com/2014/09/24/between-a-rock-and-a-hard-place-the-new-commission-and-the-social-inclusion-of-roma>> (18 August 2017).
- O’Keeffe, B. 2013.** New Soviet Gypsies: Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union. Toronto: University of Toronto Press.
- Popova, Z. 2015.** “Roma” Policy Making: Key Challenges and Possible Solutions. ECMI Issue Brief, No. 34, 1-12.
- Ром-Лебедев, И. 1990.** От цыганского хора к театру “Ромэн”. Москва: Советский писатель. [Rom-Lebedev, I. 1990. *Ot tsiganskogo khora k teatru “Romen”*. Moscow: Sovetskiy pisatel.]
- Rorke, B. 2014.** Roma Integration and “Normal Way of Living”. Open Democracy. <<https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/bernard-rorke/roma-integration-and-normal-way-of-living>> (18 August 2017).
- Rövid, M. 2011.** One-size-fits-all-Roma? On the Normative Dilemmas of the Emerging European Roma Policy. In: Romani Studies, Ser. 5, Vol. 21, No. 2, 1-22.
- Russinov, R. 2013.** Segregation and the Roma. In: European Yearbook of Minority Issues, Vol. 10, 415-432.
- Sigona, N. and N. Trehan. 2011.** Neoliberalism, anti-Gypsyism and the EU's Dream Deferred. In: Lignes, No. 34, 1-6.
- Simhandl, K. 2006.** Western Gypsies and Travellers – Eastern Roma: The Creation of Political Objects by the Institutions of the European Union. In: Nations and Nationalism, Vol. 12, No. 1, 97-115.
- Simon, G. 1979.** Die nichtrussischen Völker in Gesellschaft und Innenpolitik der UdSSR. Köln: Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien.
- Smith, D. and M. Greenfields. 2013.** Gypsies and Travellers in Housing. Bristol: The Policy Press.
- Stoyanov, A. 2015.** EU is calling me poor! <<https://raklata.wordpress.com/2015/03/22/eu-is-calling-us-poor>> (18 August 2017).
- Suny, R. G. and T. Martin. (Eds.) 2002.** A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin. Oxford & New York: Oxford University Press.

- Svenska Regeringskansliet Arbetsmarknadsdepartementet. 2014.** Den mörka och okända historien: Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet. Stockholm: Fritze.
- Tremlett, A. and A. McGarry. 2013.** Challenges facing researchers on Roma minorities in contemporary Europe: Notes towards a research program. In: ECMI Working paper, No. 62, 1-19.
- Vademecum. 2011.** The 10 Common Basic Principles on Roma Inclusion.
<http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Resources/Documents/2011_10_Common_Basic_Principles_Roma_Inclusion.pdf> (18 August 2017).
- van Baar, H. 2011.** The European Roma: Minority Representation, Memory, and the Limits of Transnational Governmentality. Amsterdam: F & N Eigen Beheer.
- van Baar, H. 2015.** The perpetual mobile machine of forced mobility: Europe's Roma and the institutionalization of rootlessness. In: Jansen, Y., de Bloois, J. and R. Celikates (Eds.), The Irregularization of Migration in Contemporary Europe: Deportation, Detention, Drowning. London & New York: Rowman & Littlefield, 71-86.
- Vermeersch, P. 2006.** The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe. New York & Oxford: Berhahn Books.
- Vermeersch, P. 2012.** Reframing the Roma: EU Initiatives and the Politics of Reinterpretation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 38, No. 8, 1195-1212.
- Wolfensohn, J. D. and G. Soros. 2003.** Why the Roma Matter in Europe. Key-note Paper at the conference on Roma in an Expanding Europe: Challenges for the Future, Budapest, 30 June – 1 July.